

-: રૂપરેખા :-

- 15.0 ઉદ્દેશ
- 15.1 પ્રસ્તાવના
- 15.2 ગરીબીનું સ્વરૂપ (પ્રકારો)
- 15.3 ગરીબીની રેખા (Poverty Line)
- 15.4 અમર્ત્ય સેનનો માનવ ગરીબી આંક (Human Poverty Index of Amartya Sen):
- 15.5 ભારતમાં ગરીબીનું માપન
- 15.6 ગરીબીનું વિષયક (Vicious Circle of Poverty)
- 15.7 ગરીબીનાં કારણો
- 15.8 ગરીબી દૂર કરવાના ઉપાયો
- 15.9 ગરીબી અને આર્થિક વિકાસ (Poverty and Economic Development)
- 15.10 સારાંશ
- 15.11 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)
- 15.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
  - ◆ સંદર્ભ વાચન
  - ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

15.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે

- ગરીબીનો વૈશ્વિક ખ્યાલ સમજાવી શકશો.
- ગરીબીનું સ્વરૂપ તથા તેનાં માપન માટે અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા અભ્યાસો અંગે વિચારણા કરી શકશો.
- ગરીબી અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ તપાસી શકશો.
- ગરીબીનાં કારણો ઓળખી શકશો.
- ગરીબી દૂર કરવાના ઉપાયોની ચર્ચા કરી શકશો.

15.1 પ્રસ્તાવના :

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ પુસ્તકની શરૂઆતનાં એકમોમાંથી આપણે જાણ્યું કે આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ એ બંને ખ્યાલ પરસ્પર ભિન્ન છે. આર્થિક વૃદ્ધિ વિકસિત દેશો સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે આર્થિક વિકાસનો ખ્યાલ વિકાસશીલ દેશો સાથે સંબંધિત છે. આ એકમમાં આપણે

ગરીબી અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ તપાસવાનાં છીએ.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે આર્થિક વૃદ્ધિ થવાથી અર્થતંત્રમાં ગરીબી દૂર થાય. પરંતુ અભ્યાસો એવાં તારણ પર આવ્યા કે આર્થિક વૃદ્ધિથી આવકની અસમાનતા વધે તો ગરીબી દૂર ન થાય. આ સમસ્યા કોઈ એક દેશની નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વનાં અર્થતંત્રોની છે. ગરીબી દૂર કરવા માટે આર્થિક વિકાસ કરવાનો થાય. આર્થિક વિકાસમાં ઉત્પાદન સાધનોની પુનઃ વહેંચણી, સરકારની ભૂમિકા, ઉપલબ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ, શ્રમ સહિતનાં સાધનોની કાર્યક્ષમતા, સામાજિક માળખું વગેરે બહુઆયામી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આથી ગરીબી દૂર કરવા માટે આર્થિક વિકાસ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આપણે જોયું કે આર્થિક વિકાસ બહુઆયામી પ્રક્રિયા છે. તેવી જ રીતે ગરીબી પણ અનેક કારણોનું પરિણામ હોઈ શકે છે ! (આજ એકમમાં તમે આગળ ગરીબીનાં કારણોનો પણ અભ્યાસ કરવાનાં છો) આમ, જે કારણથી ગરીબી હોય તેને અનુરૂપ આર્થિક વિકાસ માટેના પ્રયત્નો થવા જોઈએ, તો ગરીબી દૂર થાય. જેમ કે, શિક્ષણના અભાવે ગરીબી દૂર હોય તો મૂડી નિર્માણના પ્રયત્નોથી ગરીબી દૂર થઈ શકે નહીં. વળી, ગરીબીનું પ્રમાણ પણ જુદાં જુદાં અર્થતંત્રોમાં જુદું જુદું હોઈ શકે છે. આથી ગરીબી કેટલી છે, તેનાં કારણો ક્યાં ક્યાં છે તે અભ્યાસ કર્યા પછી તેને અનુરૂપ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા કરવાથી સફળતા મળવાની સંભાવનાઓ વધે છે.

આ એકમમાં આપણે ગરીબીનું સ્વરૂપ, માપન, કારણો, ઉપાયો વગેરેનો આર્થિક વિકાસ સાથેના સંબંધના સંદર્ભે અભ્યાસ કરીશું.

15.2 ગરીબીનું સ્વરૂપ (પ્રકારો) :

ગરીબીના ખ્યાલને તેના સ્વરૂપને આધારે બે વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. (A) નિરપેક્ષ ગરીબી અને (B) સાપેક્ષ ગરીબી

(A) નિરપેક્ષ ગરીબી (Absolute Poverty) :

જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી ખર્ચ કરવા જેટલી પણ જેની આવક ન હોય તેને નિરપેક્ષ ગરીબ ગણવામાં આવે છે. નિરપેક્ષ ગરીબી જ ખરેખર ગરીબી છે. તેને માપવા માટે બે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે.

(i) ન્યૂનતમ વપરાશ ખર્ચનું ધોરણ અને (ii) ન્યૂનતમ કેલેરીનું ધોરણ

(i) ન્યૂનતમ (લઘુતમ) વપરાશ ખર્ચનું ધોરણ :

આ ખ્યાલ મુજબ પ્રાથમિક અનિવાર્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જરૂરી ખર્ચ કરવા જેટલી આવક ન ધરાવતી વ્યક્તિ ગરીબ ગણાય. આ માટે સૌપ્રથમ વ્યક્તિની તંદુરસ્ત જીવન જીવવા માટે પ્રાથમિક (Basic) અનિવાર્ય જરૂરિયાતો જેવી કે ખોરાક, કપડાં, રહેઠાણ, આરોગ્ય શિક્ષણ, સેવાઓ વગેરે ન્યૂનતમ જરૂરિયાતનું પ્રમાણ નક્કી કરી તેને મેળવવા માટે ચાલુ બજાર ભાવે કેટલી આવકની જરૂર પડે તે નક્કી કરવામાં આવે છે. જો વ્યક્તિ આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષવા જેટલી આવક ન ધરાવતી હોય તો તેને ગરીબ ગણવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, જે લોકો પ્રાથમિક જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ લઘુતમ ધોરણે ન મેળવી શકતી હોય તો તેને નિરપેક્ષ રીતે ગરીબ ગણાય. આમ, લઘુતમ આવક, વપરાશ કે ખર્ચના નિર્ધારિત ધોરણોને આધારે નક્કી થતી ગરીબાઈને નિરપેક્ષ ગરીબી કહે છે.

(ii) ન્યૂનતમ કેલરીનું ધોરણ :

નિરપેક્ષ ગરીબીનું માપન કરવા માટેની બીજી પદ્ધતિ ખોરાકમાં ‘ન્યૂનતમ કેલરીનું ધોરણ’ છે. જીવનને તંદુરસ્ત ટકાવી રાખવા માટે અમુક પૌષ્ટિકતાવાળો આહાર અનિવાર્ય છે. આહારમાં રહેલી પૌષ્ટિકતા તેમાંથી મળતી કેલરી દ્વારા જાણી શકાય છે. અર્થાત જીવનને ટકાવી રાખવા અને તંદુરસ્ત જીવન જીવવા માટે વ્યક્તિએ અમુક ચોક્કસ કેલરી મળે તેવો ખોરાકના આધારે ગ્રામ વિસ્તારમાં 2400 અને શહેર વિસ્તારમાં 2200 કેલરીવાળો ખોરાક પ્રતિ દિન-પ્રતિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય તે ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. જે લોકો આ ન્યૂનતમ કેલરી, પ્રતિદિન મેળવી શકતા નથી (અથવા તો આવો ખોરાક મેળવવા જેટલો ખર્ચ કરી શકતા નથી) તે નિરપેક્ષ ગરીબ કહેવાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ક) :

(1) સાપેક્ષ ગરીબી અને નિરપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલો સમજાવો. ગરીબી માપન માટે શા માટે નિરપેક્ષ ગરીબીનું ધોરણ વધારે મહત્ત્વનું ગણાવી શકાય ? .....

.....

(2) નિરપેક્ષ ગરીબીના માપન માટેની પદ્ધતિઓનો પરિચય આપી, તેની વચ્ચેની સમાનતા અને તફાવત જણાવો.

.....

.....

(3) “ગરીબી એક પ્રકારના અભાવની સ્થિતિ છે”- સમજાવો.....

.....

(B) સાપેક્ષ ગરીબી (Relative Poverty) :

સમાજના કોઈ એક વર્ગ કે સમૂહની આવકની તુલનાએ તે જ સમાજના બીજા કોઈ વર્ગ કે સમૂહની ઓછી આવકની સ્થિતિને સાપેક્ષ ગરીબી કહેવાય. ગરીબીને માપવા માટેના સાપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલની નબળાઈ એ છે કે આ પ્રકારની સાપેક્ષ કે તુલનાત્મક ગરીબી સમૃદ્ધ વિકસિત દેશોમાં પણ જોવા મળતી હોય છે. કારણ કે આવા દેશોમાં પણ આવકની અસમાનતાને કારણે એક જૂથ કરતાં બીજા જૂથની આવક ઓછી હોઈ શકે. પરંતુ ઓછી આવક ધરાવતો વર્ગ ઘણીવાર ખરેખર ગરીબ હોતો નથી. બીજું, કોઈ વ્યક્તિની માસિક આવક 20,000 રૂપિયા હોય તો તે માસિક 30,000 રૂપિયા આવક ધરાવનારની તુલનામાં ગરીબ ગણાય, પરંતુ આજ વ્યક્તિ માસિક આવક 10,000 રૂપિયા ધરાવનાર તુલનામાં ગરીબ ન ગણાય. આથી સાપેક્ષ ગરીબીના માપદંડ દ્વારા ગરીબી અંગે કોઈ ચોક્કસ નિષ્કર્ષ મળતો નથી. તેથી ગરીબીને માપવાના સાધન તરીકે નિરપેક્ષ ગરીબીનું ધોરણ વધુ મહત્ત્વનું બની રહે છે.

15.3 ગરીબીની રેખા (Poverty Line) :

ગરીબીનો વ્યાપ નક્કી કરવા માટે કોઈ એક સંપૂર્ણ આધારભૂત માર્ગ પ્રાપ્ત નથી. પરંતુ ‘ગરીબીરેખા’ દ્વારા કોઈ એક દેશમાં ગરીબીનું ચોક્કસ પ્રમાણ કેટલું છે તે જાણી શકાય છે. આથી ગરીબીની રેખાને ગરીબી માપવા માટેનું બેરોમીટર પણ કહેવામાં આવે છે. જો ગરીબીનું આકલન હજુ સંપૂર્ણ નથી થઈ શક્યું આ શબ્દો વિશ્વ સ્વાસ્થ્ય સંગઠન (WHO) ના પ્રથમ ડિરેક્ટર જનરલ લોર્ડ લોઈડ ઓરેએ 1945માં ભૂખમરાની રેખાઓનો ખ્યાલ રજૂ કરેલ, તેના

પરથી ગરીબીરેખાનો ખ્યાલ વિકસાવવામાં આવ્યો છે.

ગરીબીરેખાનો ખ્યાલ પ્રાથમિક અનિવાર્ય જરૂરિયાતોની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ સાથે સંકળાયેલો છે. પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓમાં અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, તબીબી સેવા તથા શિક્ષણ જેવી પાયાની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે ચોક્કસ પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવો પડે છે. આ ખર્ચ કરવા જેટલી પણ જેની આવક ન હોય એ વ્યક્તિ ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવે છે તેમ કહેવાય. આ બાબત સમજવા માટે એક ઉદાહરણ લઈએ. ધારોકે પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે દૈનિક 32 રૂપિયાની અને આ રીતે મહિનો 960 રૂપિયાની જરૂર પડે છે. જે વ્યક્તિની આવક મહીને 960 રૂપિયા કરતાં ઓછી હોય તે વ્યક્તિ ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે તેમ કહેવાય અને જે વ્યક્તિની આવક આના કરતાં વધુ હોય તે વ્યક્તિ ગરીબીની રેખા ઉપર જીવે છે તેમ કહેવાય અને જો કોઈ વ્યક્તિની આવક મહીને 960 રૂપિયાની જ હોય તો તે ગરીબીરેખા ઉપર જીવન જીવે છે તેમ કહેવાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ખ) :

- (1) ગરીબીરેખાનો ખ્યાલ સમજાવો, એક કાલ્પનિક ઉદાહરણ દ્વારા તેની સમજૂતી આપો.
.....
.....
- (2) ગરીબીરેખાના અભ્યાસ પરથી નીપજતા તારણો જણાવો.....
.....
- (3) ગરીબીના માપન માટે ગરીબી રેખાની અગત્યતા સમજાવો.....
.....

15.4 અમર્ત્ય સેનનો માનવ ગરીબી આંક (Human Poverty Index of Amartya Sen) :

ગરીબીરેખા દ્વારા દેશમાં ખરેખર કેટલા લોકો ગરીબ છે એટલે કે દેશમાં ગરીબોની સંખ્યા અને દેશની કુલ વસ્તીમાં ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોની ટકાવારી કેટલી છે તે જાણી શકાય છે. પરંતુ ગરીબીરેખા દ્વારા એ જાણી શકાતું નથી કે ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોમાં કોણ વધારે અને કોણ ઓછું ગરીબ છે. ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોમાં પણ ગરીબીનું પ્રમાણ જુદું જુદું હોય છે. જે લોકો ગરીબીની રેખાની નજીક હશે તેના કરતાં ગરીબીરેખાથી દૂર હશે વધારે ગરીબ હશે. જેમ કે જો ગરીબીરેખા 200 રૂપિયા નિર્ધારિત કરેલી હોય તો તેનો અર્થ એ છે કે 200 રૂપિયા કરતા ઓછી આવક ધરાવનાર તમામ લોકો ગરીબ ગણાશે. હવે જે લોકો ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવે છે તે તમામની આવક અલગ અલગ હોવાની, કેટલાકની આવક 195 રૂપિયા, કેટલાકની 150 રૂપિયા તો કેટલાકની 95 રૂપિયો આવક હોઈ શકે. 195 રૂપિયાની આવક (ગરીબીરેખાથી નજીક) કરતાં 95 રૂપિયાની આવક (ગરીબીરેખાથી દૂર ધરાવનાર વધુ ગરીબ છે, તે સ્વાભાવિક છે. ગરીબીરેખા દ્વારા ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની આ આવક તફાવત અંગે કોઈ માર્ગદર્શન મળતું નથી.

અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં 1998 ના વર્ષના નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા ડૉ. અમર્ત્ય કુમાર સેને Economic and Political Weekly (1973) માં પ્રકાશિત થયેલાં તેમના એક લેખ “Poverty inequality and unemployment” માં એક નિર્દેશાંક વિકસિત કર્યો જેને ગરીબીનો નિર્દેશાંક કે સેનનો ગરીબીનો નિર્દેશાંક કહેવામાં આવે છે. જેના દ્વારા સેને ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની

આવક તફાવત અંગેની અસમાનતાનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેના દ્વારા સૌથી વધુ ગરીબ અને સૌથી ઓછા ગરીબની સ્થિતિનો ખ્યાલ મળે છે. તેમજ ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની સ્થિતિના આંતરિક તફાવતનો ખ્યાલ આવે છે.

આ માટે નીચેના સમીકરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

$$S = H [1 + (1-I) G]$$

જ્યાં S = Sen Poverty Index- સેનનો ગરીબી આંક

H = Head Count Index- ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકો

I = Poverty Gap Index- ગરીબી તફાવત આંક

G = Gini Co-efficient-ગીની સહગુણક

આ આંકને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે આપણે ગરીબી ગુણોત્તર (Head Count Ratio), ગરીબી તફાવત ગુણોત્તર (Poverty Gap Ratio) પોવર્ટી ગેપ ઇન્ડેક્સ અને ગીની કોએફિસન્ટના ખ્યાલને સમજાવે.

(i) ગરીબી ગુણોત્તર (Poverty Ratio /Head Count Ratio)

તે કુલ વસ્તીમાં ગરીબોના પ્રમાણને માપે છે. આ પદ્ધતિમાં કુલ વસ્તીમાં ગરીબીરેખાની નીચે જીવતાં લોકોના ટકાવારી પ્રમાણને શોધવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આપણે નિરપેક્ષ રીતે ગરીબી આ રીતે માપીએ છીએ. ધારો કે પ્રતિદિન, પ્રતિવ્યક્તિના સંદર્ભે ગરીબી રેખા 2 ડોલર નક્કી કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થાય કે દેશની વસ્તીનો જે ભાગ (જેટલા લોકો) 2 ડોલર કરતાં ઓછી આવક ધરાવતા હોય તે ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવે છે. આ રીતે ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોની સંખ્યાને કુલ વસ્તીના સંદર્ભે માપન દ્વારા દર્શાવવામાં આવે

છે. સૂત્ર: $HCR = \frac{H}{N}$

(ii) ગરીબી તફાવત આંક (Poverty Gap Index-PGI)

તે ગરીબીરેખા અને ગરીબીરેખાની નીચે જીવતા તમામ પરિવારોની સરેરાશ આવક વચ્ચેનો તફાવત છે, તે ગરીબીરેખાની ટકાવારી તરીકે અભિવ્યક્ત થાય છે. તે ગરીબીની તીવ્રતા અને ઊંડાઈ દર્શાવે છે.

$$\text{ગરીબી ગુણોત્તર} = \frac{\text{ગરીબી વસ્તી}}{\text{કુલ વસ્તી}}$$

$$PGI = \frac{I}{N} \sum_{j=1}^q \left(\frac{Z - Y_j}{Z} \right)$$

N = કુલ વસ્તી, q = કુલ ગરીબ વસ્તી

Z = ગરીબી રેખા, Y = ગરીબ વ્યક્તિ

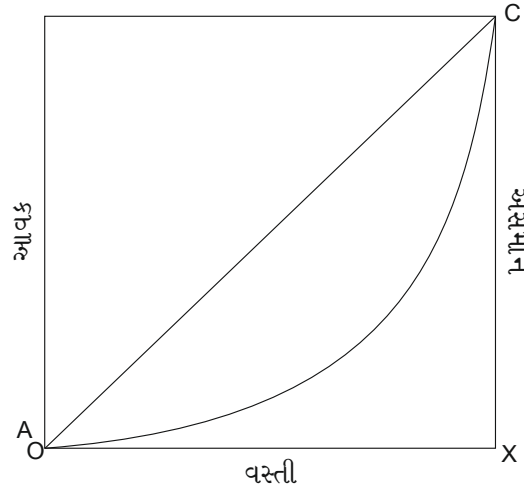
(j) ની આવક (y)

આ બાબતને સમજવા માટે આપણે એક સરળ ઉદાહરણ જોઈએ. ધારોકે ગરીબીરેખા 200 રૂપિયા છે. આનો અર્થ એ થાય કે દેશમાં જેટલા લોકોની આવક 200 રૂપિયા કરતાં ઓછી હશે તે ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવે છે તેમ કહેવાય, પરંતુ એ પણ હકીકત છે કે ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની આવક જુદી જુદી હશે. કોઈની આવક 19 રૂપિયા તો કોઈની આવક 99 રૂપિયા તો કોઈની આવક 180 રૂપિયા, 160 રૂપિયા, 142 રૂપિયા હોવાની. આ બધા લોકોની આવકનો સરવાળો કરી તેની સરેરાશ કાઢી તેને ગરીબીરેખા માટે નિર્ધારિત કરેલ આવક (આપણા ઉદાહરણમાં 200 રૂપિયા) માંથી બાદ કરી તેને ગરીબીરેખા માટે નિર્ધારિત કરેલ આવક (આપણા ઉદાહરણ પ્રમાણે 2 રૂપિયા) વડે ભાગવાથી ગરીબી તફાવત આંક(PGI) નું આંકનું મૂલ્ય 0 થી 1ની વચ્ચે આવશે. જેમ ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની આવકની સરેરાશ વધુ તેમ PGI 0થી નજીક આવશે અને જેમ ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની આવકની સરેરાશ ઓછી તેમ PGI મૂલ્ય 1થી નજીક આવશે. એટલે કે જેમ ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની આવકની સરેરાશ ઓછી તેમ PGIનો આંક ઊંચો અને જેમ ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં લોકોની આવક સરેરાશ વધુ તેમ PGI નો આંક નીચો આવશે.

(1) ગિની-સહગુણક (Gini-co-efficient) :

લોરેન્ઝ રેખા આર્થિક અસમાનતાનું માપન ઓરેન્ઝ કાર્વની સમજૂતી

વહેંચણીની અસમાનતા (ખાસ કરીને આવકની વહેંચણીની અસમાનતા) દર્શાવતું માપ. આ માપ લોરેન્ઝ વક્ર આધારે કાઢવામાં આવે છે. ગિની ગુણકનું મૂલ્ય શૂન્ય (સંપૂર્ણ સમાનતા)થી એક (સંપૂર્ણ અસમાનતા) વચ્ચે હોય છે. ગિની ગુણકનું ઘટતું મૂલ્ય આવકની નીચી અસમાન વહેંચણી દર્શાવે છે. જેમ જેમ અસમાનતા વધે છે તેમ તેમ ગિની મૂલ્ય 1 (એક)ની તરફ વધે છે.

સૂત્રના રૂપમાં :

$$G = \Delta / Za \quad \{G = \text{Gini ગુણક } \Delta = \text{ગિની અંતર. } a = \text{સમાંતર મધ્યક}\}$$

ડૉ. સેને આ ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરીને ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોની આવક અંગેના તફાવતની અને એ દ્વારા ગરીબીરેખા નીચે જીવતા અંતિમ ગરીબની સ્થિતિ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બાબતને આર્થિક કલ્યાણ સાથેનો સંબંધ નીચેના સમીકરણ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

$W = \mu (1-G)$ જેમાં $W =$ કલ્યાણ

$\mu =$ માથાદીઠ આવક

$G =$ આવકની અસમાનતા

આના આધારે કહી શકાય કે કલ્યાણ (W) માં વધારો થશે જો μ માં વધારો થાય અથવા તો G માં ઘટાડો થાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ગ) :

- (1) માનવ ગરીબી આંકનો ખ્યાલ સમજાવો.....
.....
- (2) ગરીબીરેખાના ખ્યાલ કરતાં બહુઆયાતી ગરીબીની વિશેષતા જણાવો.....
.....
- (3) ગરીબી તફાવત આંક (PGI) એક અન્ય કાલ્પનિક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવો.....
.....
- (4) લોરેન્ઝ અસમાનતા રેખા સમજાવો.
.....

15.5 ભારતમાં ગરીબીનું માપન :

ભારતમાં ગરીબીના માપન માટે આયોજનપંચ દ્વારા ગરીબી માપન માટેની તજજ્ઞ સમિતિની રચના કરવામાં આવે છે. આ સમિતિ ભારતમાં NSS દ્વારા થયેલા સર્વેના આધારે દ્વારા ગરીબીરેખાનું માપન કરે છે. ગરીબોની ઓળખના આધારે ભારત સરકાર તેઓ માટેના ગરીબી નિવારણની કાર્યક્રમો ઘડે છે.

ગરીબીરેખા નક્કી કરવા માટે ભારત સરકારે 1962માં એક અભ્યાસ જૂથની રચના કરી હતી. આ જૂથો પ્રવર્તમાન ભાવોને આધારે વાર્ષિક માથાદીઠ રૂ.240 ના વપરાશ ખર્ચને ન્યૂનતમ ધોરણ તરીકે સ્વીકારવાની ભલામણ કરી હતી. એટલે કે ન્યૂનતમ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે વ્યક્તિને ઓછામાં ઓછા રૂ.20 પ્રતિમાસ ખર્ચવાની જરૂર પડે. આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાં અનાજ, કપડાં અને વસવાટનો સમાવેશ કરેલ. પ્રો.મિન્ડાસના મતે આ ધોરણ અનુસાર 1960-61 માં ગ્રામીણ ગરીબોની સંખ્યા (ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવતા લોકોની સંખ્યા) 20.6 કરોડ (59.4%) હતી.

ડૉ.વી.એમ. દાંડેકર અને શ્રી નીલકંઠ રથ નામના વિદ્વાનોએ નિરપેક્ષ ગરીબી માપવા માટે કેલરીના ધોરણનો સ્વીકાર કરીને 1960-61 માં ભારતમાં ગરીબી માપવાનો પ્રયત્ન કરેલ. તેમના મતે 2250 કેલરીવાં ખોરાક મેળવવા માટે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં લોકોની માથાદીઠ આવક માસિક 15 રૂપિયા (વાર્ષિક 180 રૂપિયા) અને શહેરી વિસ્તારમાં લોકોની માથાદીઠ આવક માસિક 22.5 રૂપિયા (વાર્ષિક 270 રૂપિયા) હોવી જોઈએ. જે લોકો આ ખર્ચ કરી શકવા સમર્થ ન હોય તે ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવે છે તેમ કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ 1960-61 માં ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 13.50 કરોડ (કુલ ગ્રામીણ વસ્તીના 40.00%) અને શહેરી વિસ્તારમાં

4.20 કરોડ (કુલ શહેરી વસ્તીના 50.0 %) અને એકંદરે 17.7 કરોડ (કુલ વસ્તીના 41.0%) લોકો ગરીબીરેખા નીચે જીવતા હતા. 1960-61 થી 1968-69 સુધીમાં દેશમાં ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોનું પ્રમાણ 17.7 કરોડથી વધીને 21.5 કરોડ થયું હતું. જો કે આ વર્ષો દરમિયાન ટકાવારીની રીતે કોઈ ફેરફાર થયો ન હતો.

ગરીબીની પુનઃ વ્યાખ્યા કરવા માટે પ્રો.ડી.ટી. લાકડાવાળાની અધ્યક્ષતામાં 1993માં સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ પણ ગરીબીના માપન માટે કેલરીના માપદંડને યોગ્ય ગણાવ્યો. તેમના મતે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં દૈનિક 2400 કેલરી અને શહેરી વિસ્તારમાં દૈનિક 2100 કેલરી જેટલો પૌષ્ટિક આહાર મેળવી ન શકાય તેમજ હોય તો તે ગરીબીરેખા નીચે જીવે છે. જો કે એ પણ હકીકત છે કે ખોરાકની જરૂરિયાત ટેવો, ઉંમર જાતિ અને પ્રદેશવાર (વાતાવરણ અનુસાર) અલગ-અલગ હોય છે. આ ઉપરાંત ભાવો પણ સતત બદલતા હોય છે. સાથે કેલરીના ધોરણો નક્કી કરવા મુશ્કેલ છે. જો કે ભારતમાં ગરીબીને માપવા માટેનો આ માપદંડ ઘણો વ્યવહારુ અને વાસ્તવિકતાની નજીક છે.

સુરેશ તેંડુલકર સમિતિએ ગરીબીરેખાના માપન માટે દૈનિક ખર્ચનો માપદંડ અપનાવ્યો. તેંડુલકર સમિતિએ ગરીબીરેખા માપવા માટેના 1977 થી પ્રચલિત કેલરીનો અસ્વીકાર કરતાં જણાવ્યું કે “ખાદ્ય પદાર્થો અને પોષણ વત્તા” નબળો સહસંબંધ છે. આ સમિતિ મુજબ વ્યક્તિદીઠ દૈનિક આવક ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 27.2 રૂપિયા (માસિક 8 રૂપિયા) અને શહેરી વિસ્તારમાં 33.3 રૂપિયા (માસિક 1000 રૂપિયા) થી ઓછી આવક ધરાવનાર ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવે છે તેમ કહેવાય.

આ પછી તેમાં ડૉ. રંગરાજન સમિતિએ ફેરફાર કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 2155 કેલરી અને શહેરી વિસ્તારમાં 2090 કેલરી ભોજન સાથે પ્રોટીન, (ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 48 ગ્રામ અને શહેરી વિસ્તારમાં 50 ગ્રામ) કપડાં, શિક્ષણ આવન જાવન ખર્ચ, બિન ખાદ્યપદાર્થો પરના ખર્ચને પણ સામેલ કર્યો છે.

પૂર્વ વડાપ્રધાન ડૉ.મનમોહન સિંહની આર્થિક સલાહકાર સમિતિના અધ્યક્ષ ડૉ.સી.રંગરાજનની અધ્યક્ષ વાળી વિશેષજ્ઞોની સમિતિ મુજબ વ્યક્તિદીઠ દૈનિક આવક ગ્રામીણ વિસ્તારમાં 32.4 રૂપિયા (માસિક 972 રૂપિયા અને શહેરી વિસ્તારમાં 46.9 રૂપિયા (માસિક 1407 રૂપિયા) થી ઓછી આવક ધરાવનાર ગરીબીરેખા નીચે જીવી જીવે છે તેમ કહેવાય.

ભારતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ (ગરીબીરેખા નીચે જીવતી વસ્તીની ટકાવારી વર્ષ 2011-12)

માપદંડ	વર્ષ	ગ્રામીણ	શહેરી	કુલ
સુરેશ તેંડુલકર સમિતિ	2005	25.7	13.7	21.9
ડૉ.સી.રંગરાજન સમિતિ	2011-12	30.9	26.4	29.5

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ઘ) :

- (1) ભારતમાં ગરીબીના માપન માટે થયેલા પ્રયત્નો વિષે ચર્ચા કરો.....
- (2) ગરીબી માપન તેંડુલકર અને રંગરાજન સમિતિના માપદંડો જણાવી, કઈ સમિતિના માપદંડના આધારે દેશમાં ગરીબોની સંખ્યા વધારે હશે ? શા માટે ?.....

- (3) “ખાદ્ય પદાર્થો અને પોષણ વચ્ચે નબળો સહસંબંધ છે”- આ વિધાન દ્વારા તેંડુલકર સમિતિ શું કહેવા માગે છે ?.....
- .....
- (4) કેલરીના આધારે ગરીબી માપન અને દૈનિક આવકના આધારે ગરીબી માપન વચ્ચેનો તફાવત અને સામ્યના વિષે તાત્વિક ચર્ચા કરો.....
- .....

15.6 ગરીબીનું વિષયક (Vicious Circle of Poverty) :

ગરીબીનું વિષયક એટલે ગરીબીનું કારણ અને પરિણામ બંને ગરીબી જ છે. ગરીબીનું વિષયક એ સ્થિતિ દર્શાવે છે જ્યાં અમુક ચક્રીય પરિબલોની આંતરપ્રક્રિયાઓ એકબીજા પર અસર જન્માવે છે. આથી ગરીબી માટે જેમ અન્ય પરિબલો જવાબદાર છે. તેમ ગરીબી પોતે પણ જવાબદાર છે. ભારત જેવા અલ્પવિકસિત દેશોમાં મૂડીની અછત એ અલ્પવિકાસનું કારણ અને પરિણામ બંને છે. એટલે કે ગરીબીને કારણે દેશ વિકાસ સાધી શકતો નથી અને દેશ વિકાસ સાધી શકતો ન હોવાના કારણે ગરીબ છે. દેશ ગરીબ હોવાના કારણે અર્થાત દેશમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ગરીબ હોવાના કારણે-તેની આવક ઓછી હોવાથી બચતો ઓછી રહે છે. પરિણામે મૂડીરોકાણ ઓછું થાય છે. મૂડીસર્જન થઈ શકતું નથી. તેથી આર્થિક વિકાસનો દર નીચો રહે છે. આર્થિક વિકાસના નીચા દરને કારણે લોકોની આવક ઓછી રહી છે. પરિણામે ઓછી બચતો થાય છે. જે ઓછા મૂડી રોકાણ અને ઓછા મૂડી સર્જનમાં પરિણમે છે. આ ચક્ર સતત ફર્યા જ કરે છે અને દેશ ગરીબ જ રહે છે. આથી જ પ્રો. નર્ફસ કહે છે કે, ‘દેશ ગરીબ છે કારણ કે તે ગરીબ છે.’ (A Country is Poor Because it is Poor.)’

આ ગરીબીને કારણે મોટા ભાગની વસ્તીની ખરીદશક્તિ ઓછી રહે છે. આથી માંગના અભાવમાં આંતરિક બજાર મર્યાદિત બને છે. ગરીબી અને આવકની અસમાનતાને કારણે લોકોની ખરીદશક્તિ ઓછી રહે છે. પરિણામે કુલ માંગનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે અને આથી બજાર મર્યાદિત બને છે. ઉત્પાદન એકમો નાના રહે છે, કદ વિકાસના લાભો મળતા નથી, સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પાદન એકમનું વિસ્તરણ થતું નથી, નવા મૂડી રોકાણનું પ્રમાણ ધીમું રહે છે, રોજગારીની તકો સર્જાતી નથી, લોકોની આવક વધતી નથી, ખરીદશક્તિ અને બચતો વધતી નથી. પરિણામે એક વિષયક છે જે સતત ચાલતું રહે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ઘ) :

- (1) ભારતમાં ગરીબીના માપન માટે થયેલા પ્રયત્નો વિષે ચર્ચા કરો. ....
- .....
- (2) ગરીબી માપન તેંડુલકર અને રંગરાજન સમિતિના માપદંડો જણાવી, કઈ સમિતિના માપદંડના સાધરિ દેશમાં ગરીબોની સંખ્યા વધારે હશે ? શા માટે ?.....
- .....
- (3) “ખાદ્ય પદાર્થો અને પોષણ વચ્ચે નબળો સહસંબંધ છે” - આ વિધાન દ્વારા તેંડુલકર સમિતિ શું કહેવા માગે છે ?.....
- .....

- (4) કેલરીના આધારે ગરીબી માપન અને દૈનિક આવકના આધારે ગરીબી માપન વચ્ચેનો તફાવત અને સામ્યતા વિષે તાત્વિક ચર્ચા કરો. ....
.....

15.7 ગરીબીનાં કારણો :

15.7.1 કૃષિક્ષેત્રે વસ્તીનું ભારણ અને કૃષિની નીચી ઉત્પાદકતા:

ભારતમાં ગરીબીનું એક મોટું કારણ કૃષિક્ષેત્રે વસ્તીનું અતિ ભારણ અને કૃષિની નીચી ઉત્પાદકતા છે. આજો પણ ભારતમાં લગભગ અડધો અડધ- (કુલ શ્રમશક્તિના 48.9 %) વર્ષ શ્રમિકો કૃષિ અને સંબંધિત ક્ષેત્રોમાંથી રોજગારી મેળવે છે. વિકસિત દેશોમાં આ પ્રમાણ 2 થી 4 % જેટલું હોય છે. આ દષ્ટીએ કહી શકાય કે ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર વસ્તી ભારણ છે. બીજું, સિંચાઈની સગવડોનો અભાવ, કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવા માટે આવશ્યક સુધારેલા બિયારણો રાસાયણિક ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ- આધુનિક ટેકનોલોજી વગેરેનો ઓછો અને અપૂરતા ઉપયોગને કારણે ભારતી કૃષિની હેક્ટરદીઠ ઉત્પાદકતા ઘણી નીચી છે. કૃષિ ઉત્પાદકતા નીચી રહેતા કૃષિ સાથે સંકળાયેલા વર્ગની આવક આશા રહે છે. ઓછી આવકને પરિણામે કૃષિ સાથે સંલગ્ન વર્ગ ગરીબ રહે છે.

કૃષિ ગણતરી વર્ષ અનુસાર બીજું, ભારતીય કૃષિમાં જમીનની વહેંચણીમાં ભારે અસમાનતા પ્રવર્તે છે. ભારતમાં કુલ ખેડૂતોના 62.3 % ખેડૂત સીમાંત ખેડૂત (જેની પાસે 1 હેક્ટર કે તેના કરતાં ઓછી જમીન હોય) અને 19.% ખેડૂતો નાના ખેડૂત (જેની પાસેથી 2 હેક્ટર જમીન હોય) છે. આ 81.3 % ખેડૂતો પાસે ભારતની કુલ ખેતી લાયક જમીનના 38.9% જમીન જ્યારે બીજી બાજુ ટોચના 1 % મોટા ખેડૂત (જેની પાસે 10 હેક્ટરથી વધુ જમીન હોય) અને 5.5 મધ્યમ ખેડૂત જેની પાસે 4 હેક્ટરથી વધુ અને 10 હેક્ટરથી ઓછી જમીન હોય) પાસે ભારતની કુલ ખેતી લાયક જમીનના 38% જમીન છે. આ રીતે કૃષિમાં નીચી ઉત્પાદકતા અને જમીનની અસમાન વહેંચણીને કારણે કૃષિ સાથે સંકળાયેલા મોટા વર્ગની આવક અત્યંત નીચી રહે છે. પરિણામે તે ગરીબીમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી.

15.7.2 અતિ વસ્તી અને વસ્તી વૃદ્ધિનો ઊંચો દર :

ભારતમાં ગરીબીનું એક મહત્વનું કારણ અતિ વસ્તી અને ઊંચા દરે થતો વસ્તી વધારો છે. દુનિયાની કુલ જમીનનો 2.4 % હિસ્સો ધરાવતા ભારતમાં દુનિયાની કુલ વસ્તીનો લગભગ 17.5 % ભાગ ભારતમાં વસે છે. આ રીતે ભારતમાં વસ્તીનું અતિ ભારણ છે. આ ઉપરાંત ભારતમાં ઊંચા દરે વસ્તી વધારો થઈ રહ્યો છે. પરિણામે 19 માં ભારતની વસ્તી 36.11 કરોડ હતી, તે વધીને 2011 માં 121.08 કરોડ થઈ હતી. વસ્તી નિયંત્રણ માટેના અનેક પ્રયત્નો પછી ભારતમાં વસ્તી વૃદ્ધિનો ટકાવારી દર ઘટ્યો હોવા છતાં સંખ્યાત્મક રીતે વસ્તીમાં સતત મોટો વધારો થતો રહ્યો છે. ભારતમાં પ્રતિવર્ષ થતો વસ્તી વધારો જ દુનિયાના ઘણાં દેશો કરતાં વધારે છે. વસ્તી વધારો થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે દેશના વિકાસની સાથે તબીબી સગવડોમાં વધારો થવાથી મૃત્યુદર ઘટ્યો છે. જ્યારે જન્મદર ઊંચો રહેવાથી વસ્તીમાં સતત મોટો વધારો થતો રહ્યો છે. વળી, જે વસ્તી વધારો થઈ રહ્યો છે તે ગરીબ કુટુંબોમાં વિશેષ થઈ રહ્યા છે. કારણ કે ગરીબ કુટુંબોમાં બાળકો નાની ઊંમરે આવકનું સાધન બનતા હોવાથી ઊંચા જન્મદરને પ્રોત્સાહન મળે છે 1984ના વિશ્વ વિકાસ અહેવાલમાં આ દલિલને સમર્થન આપતા જણાવવામાં

આવ્યું છે કે “ગરીબ માતા-પિતા વધુ બાળકોને પસંદ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે બાળકોનું આર્થિક ખર્ચ ઓછું આવે છે, જ્યારે તેનું આર્થિક વળતર વધુ પ્રાપ્ત થાય છે.” (The Good World, World Development Report 1984, P.51.) આમ, સતત ઊંચા દરે થતી વસ્તી વૃદ્ધિને કારણે દેશની ગરીબી દૂર કરવામાં સફળતા મળી નથી.

15.7.3 આર્થિક વિકાસનો નીચો દર :

ભારતમાં વ્યાપક ગરીબી માટે આર્થિક વિકાસનો નીચો દર પણ જવાબદાર છે. આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચો હોય તો રાષ્ટ્રીય આવક અને પરિણામે માથાદીઠ આવક વધતાં ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે. પરંતુ ભારતમાં આર્થિક વિકાસનો દર ઘણો નીચો રહ્યો છે. ભારતીય આયોજને 68 વર્ષ પૂરા કર્યા છે. પ્રથમ 35 વર્ષ (1985-છઠ્ઠી યોજના સુધી) આર્થિક વિકાસનો સરેરાશ દર માત્ર 3.5 % આસપાસ રહ્યો છે. ત્યારબાદ અને ખાસ કરીને 1991ના આર્થિક સુધારા પછી આર્થિક વિકાસનો દર વધવા પામ્યો હોવા છતાં તેમાં ઘણી અસ્થિરતા જોવા મળી છે. જ્યારે બીજી બાજુ વસ્તીમાં સતત વધારો થતો હોવાથી આ નીચો અને અસમતોલ આર્થિક વિકાસદર દેશની ગરીબી દૂર કરવામાં સફળ થયો નથી.

15.7.4 ફૂગાવો :

ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન ભાવ સપાટીમાં થતાં સતત વધારાને ફૂગાવો કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ યોજના અને અમુક અપવાદરૂપ વર્ષો બાદ કરતાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં સતત ફૂગાવાજન્ય ભાવ વધારાનું વલણ રહ્યું છે. ભારતીય અર્થતંત્ર વિકાસશીલ છે. વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન અમુક અંશે ભાવવધારો થવો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ભારતમાં ભાવવધારાનો દર ઘણો ઊંચો રહ્યો છે. આમ, સતત થતાં ભાવ વધારાને કારણે ગરીબીની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો નથી.

15.7.5 આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા :

આવકની અસમાનતા અને ગરીબી વચ્ચે સ્પષ્ટ સંબંધ છે. જેમ સમાજમાં આવકની અસમાનતા વધારે તેમ ગરીબી વધારે. આયોજનની શરૂઆતમાં ભારતને ગરીબી-બેરોજગારીની સાથે આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા પણ વારસામાં મળી હતી. ભારતમાં આજે પણ આર્થિક વિકાસ દ્વારા જે આવકનું સર્જન થાય છે તેની સમાન વહેંચણી કરવામાં સફળતા મળી નથી. દેશમાં ટોચના ધનિક વર્ગના 10-20 % લોકો રાષ્ટ્રીય આવક અને સંપત્તિનો ખૂબ મોટો હિસ્સો ધરાવે છે. આથી વસ્તીના બાકીના હિસ્સામાં અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તળિયાના 10-20 % લોકોનું હિસ્સામાં અત્યંત ઓછો ભાગ આવવાથી તે વ્યાપક ગરીબીનો સામનો કરે છે. 2021માં કુલ સંપત્તિના 73 % સંપત્તિ માત્ર ટોચના 1 % ધનિકો પાસે છે. 2021ના Global Poverty Index પ્રમાણે ટોચના 10% લોકો પાસે સંપત્તિના 76% છે જ્યારે તળિયાના 50% લોકો પાસે સંપત્તિના માત્ર 2% છે. આ વ્યાપક અસમાનતા છે. આ અસમાનતાને કારણે મોટો વર્ગ ગરીબીમાંથી બહાર નીકળી શક્યો નથી. 1991ની આર્થિક ઉદારીકરણની નીતિથી આર્થિક અસમાનતા વધી છે. માનવમૂડી રોકાણ એટલે વસ્તીમાં શિક્ષણ, કુશળતા અને તાલિમ પાછળનું રોકાણ. GDP માં શિક્ષણ પાછળ માત્ર 4% 2020 મુજબ.

15.7.6 ઉચિત માનવશક્તિના આયોજનનો અભાવ :

દુનિયાના તમામ દેશો આર્થિક વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ છે. આર્થિક વિકાસનો આધાર માનવશક્તિ કુદરતી સંપત્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે તેના પર છે. માનવ સંસાધન એ આર્થિક વિકાસનું સાધન અને સાધ્ય બંને છે કારણકે આર્થિક વિકાસ માનવ સંસાધનની ભાગીદારી વગર શક્ય બનતું નથી, તો આર્થિક વિકાસનો અંતિમ માનવ સુખાકારીમાં વધારો કરવાનો છે. ભારતમાં દુનિયાની લગભગ 17.5 % જેટલી વસ્તી વસે છે. છતાં ભારતીય આયોજનમાં જેટલું ભૌતિક આયોજન પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે તેટલો માનવશક્તિના આયોજન પર ભાર મુકાયો નથી. બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી ભારતે ભારે પાયાના વિકાસની વ્યૂહરચના અપનાવી છે. પરિણામે રોજગારીનું સર્જન ઓછું થયું છે. તો આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થા ખામીયુક્ત છે. ભણેલ ગણેલ અને તાલીમબદ્ધ લોકો સ્વ રોજગારીનું સર્જન કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. તેથી શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બેરોજગારીની ફોજ ઉભી થઈ છે. વ્યાપક બેરોજગારી સ્વાભાવિક રીતે જ ગરીબીમાં પરિણમે છે.

15.7.7 પ્રણાલિગત સામાજિક માળખું :

ભારતમાં સામાજિક માળખું પ્રણાલિકાગત અને રૂઢીચુસ્ત સ્વરૂપનું રહ્યું છે. લોકો કોઈ પણ પ્રકારના સુધારણા સ્વીકારવા ઝડપથી તૈયાર થતાં નથી. જેમ કે સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા હેઠળ બેરોજગારીને પ્રોત્સાહન મળે છે. કારણ તેમાં કુટુંબના ન કમાતા સભ્યોને સમાવી લેવાની ક્ષમતા છે. તો સામાજિક રીત રીવાજોથી લોકો પરંપરાગત વ્યવસાયમાં ફેરફાર કરતાં નથી. લોકો રોજગારી કે વધુ આવક મેળવવા દૂરના સ્થળે ઓછું સ્થળાંતર પસંદ કરે છે આ બાબતો પણ લોકોની ગરીબી દૂર કરવા માટે અંતરાય ઉભો કરે છે. આ સંદર્ભમાં પ્રો. ગુન્નાર મિર્ડાલ જણાવે છે કે “વિશ્વના મોટા ભાગનાં અલ્પ વિકસિત દેશોનું સામાજિક-આર્થિક સ્તરીકરણ જડ અને અસમાનતાથી ભરેલું હોય છે. તાજેતરમાં તેમાં વધારો થવાનું વલણ જોવા મળે છે કે જે વિકાસ આડે અંતરાયો અને નિષેધો ઉભા કરવાની અટપટી ક્રિયા-પ્રક્રિયા કરે છે.” (Gunnar Myrdal : The challenges of World Poverty, P. 64)

15.7.8 બેરોજગારી અને અર્ધબેરોજગારી :

ભારતમાં ગરીબીનું સૌથી મોટું કારણ બેરોજગારી તેમજ અર્ધ અને અપૂરતી રોજગારી છે. ભારતમાં રોજગારી આપતું સૌથી મોટું ક્ષેત્ર કૃષિ છે. કૃષિમાં સિંચાઈની સગવડોના અભાવની સ્થિતિમાં વ્યાપક મોસમી બેરોજગારી ઉભી થાય છે. આ ઉપરાંત કૃષિમાં વસ્તીના ભારણને કારણે પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી જોવા મળે છે. શિક્ષણ પ્રથાની ખામીઓને કારણે શિક્ષિત બેરોજગારી ઉભી થઈ છે. નીચા આર્થિક વૃદ્ધિદર અને અતિ વસ્તી વધારાના કારણે રોજગાર સર્જનનો દર વસ્તી વધારાથી પાછળ રહી ગયો છે. આમ, એકંદરે ભારતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ ખૂબ ઊંચું બેરોજગાર અને અર્ધબેરોજગાર વ્યક્તિઓ ઓછી આવકને કારણે તેની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકતા નથી, આથી તે ગરીબ રહે છે.

15.7.9 રાજકીય પરિબળો અને નબળો જાહેર વહીવટ :

ભારતમાં વ્યાપક ગરીબી માટે આર્થિક અને સામાજિક કારણો ઉપરાંત રાજકીય પરિબળો પણ જવાબદાર છે રાજકીય પરિબળની ચર્ચા અત્રે એટલે પણ પ્રસ્તુત છે કે

લોકશાહીમાં આર્થિક નિર્ણયો રાજકીય માણસો દ્વારા લેવામાં આવતા હોય છે. ભારતને લોકશાહીના લગભગ સાત દાયકાનો અનુભવ છે. આ અનુભવ દર્શાવે છે કે દેશનો જાહેર વહીવટ મહદઅંશે બિન કાર્યક્ષમ અને અપ્રમાણિક રહ્યો છે. જાહેર વહીવટના મુખ્ય બે અંગો છે-ચૂંટાયેલા સભ્યો અને સરકારી કર્મચારીઓ-અધિકારીઓ. ભારતમાં સામાન્ય રીતે ચૂંટાયેલા જનપ્રતિનિધિઓમાં રાષ્ટ્રીયપક્ષ સમજવાની ઉંડી સમજનો અભાવ, દેશના ગરીબી બેરોજગારી જેવા પ્રશ્નોના નિવારણ માટે પ્રતિબદ્ધતા અને તીવ્ર ઈચ્છા શક્તિનો અભાવ, તેમજ નીચું નૈતિક સ્તર જેવા મળ્યું છે. તો સરકારી અધિકારીઓમાં મહદઅંશે યોગ્ય તાલીમનો અભાવ, નીચી કાર્યક્ષમતા, આળસ, જવાબદારીનો અભાવ, અપ્રમાણિકતા જેવા મળે છે. આથી દેશના ગરીબી જેવા પ્રાણ પ્રશ્નોનો નિકાલ આવતો નથી. તો સામે બાજુ દેશની વ્યાપક ગરીબી માટે લોકો પણ ઓછા જવાબદાર નથી. લોકોમાં પણ આળસ, શિક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો અભાવ, સામાજિક અને રાજકીય સંકુચિત દૃષ્ટિકોણ વગેરે જવાબદાર છે.

15.7.10 સામાજિક ગરીબી

ભારતમાં નિરપેક્ષ ગરીબી મુખ્યત્વે કેટલાક સામાજિક જૂથો જેમ કે અનુસૂચિત જાતિ (Scheduled Caste) અનુસૂચિત જનજાતિ (Scheduled Tribes) અને અન્ય પદ્ધતિ જાતિઓ, (Other Backward castes) માં તીવ્ર રીતે જોવા મળે છે. ઐતિહાસિક, ધાર્મિક સામાજિક દરજ્જાની સાથે સંપત્તિ, વ્યવસાય જોડાયેલ જોવા મળે છે. આ માથી આ સમુદાયમાં ગરીબો તેમની કુલ વસ્તીમાં મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા જાહેર થયેલ બહુઆયામી ગરીબી આંક અહેવાલ (2021) અનુસાર, છ બહુઆયામી ગરીબોમાં પાંચ ગરીબો અ.જાતિ. મ.જ.જા અને અ.પ.વ. ગરીબો છે. દેશની કુલ વસ્તીમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી 9.4 ટકા છે (129 મિલિયન) જેમાની અડધી (50.6%) વસ્તી (65 મિલિયન) કે બહુઆયામી ગરીબી હેઠળ છે. અનુસૂચિત જાતિની 33.3 % (કુલ 283 વસ્તીમાંથી 94 મિલિયન) છે. અન્ય પદ્ધતિ જાતિની 27.2% (588 મિલિયનમાંથી 160 મિલિયન) બહુઆયામી ગરીબી હેઠળ છે.

સ્ત્રોત : UNDP (2021) Global Multidimensional Poverty Index 2021 Unmasking disparities, by ethnicity, caste and gender.

15.7.11 ગરીબીનું વિષયક

ગરીબીનું વિષયક એટલે ગરીબીનું કારણ અને પરિણામ બંને ગરીબી જ છે. દેશ ગરીબ હોવાના કારણે અર્થાત્ દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગરીબ હોવાના કારણે-તેની આવક ઓછી હોવાથી બચતો ઓછી રહે છે. પરિણામે મૂડીરોકાણ ઓછું થાય છે. મૂડીસર્જન થઈ શકતું નથી. તેથી આર્થિક વિકાસનો દર નીચો રહે છે. આર્થિક વિકાસના નીચા દરને કારણે લોકોની આવક ઓછી રહે છે. પરિણામે ઓછી બચતો થાય છે. જે ઓછા મૂડી રોકાણ અને ઓછા મૂડી સર્જન પરિણામે છે. આ ચક્ર સતત ફર્યા જ કરે છે અને દેશ ગરીબ જ રહે છે.

આ ઉપરાંત (i) વિવિધ કારણોસર શ્રમિકોની નીચી ઉત્પાદકતા (ii) કુદરતી અવરોધો (iii) મૂડીની અને ખાસ વદેશી મૂડીની અછત (iv) નિરક્ષરતાનું મોટું પ્રમાણ વગેરે જેવાં અનેક કારણોને ભારતમાં ગરીબી માટે જવાબદાર ગણી શકાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ચ) :

- (1) ભારતની ગરીબીનું મૂળ કૃષિમાં છે -સમજાવો. ....
.....
- (2) કુળાવો કઈ રીતે ગરીબીમાં વધારો કરે છે ? .....
.....
- (3) ભારતમાં માનવશક્તિનું આયોજન થયું નથી-સમજાવો. ....
.....
- (4) ગરીબી નિવારણ માટે રાજકીય અને જાહેર વહીવટની ઉદાશીનતા જણાવો.
આ મર્યાદાનાં સંદર્ભે કેવા પગલાં સૂચવશો. ....
.....
- (5) ભારતમાં આવકની અસમાનતા વિષે ચર્ચા કરો. આ અસમાનતા દૂર કરવાના
માર્ગો સૂચવો. ....
.....
- (6) વસ્તી વધારો અને ગરીબી વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવો. ....
.....

15.8 ગરીબી દૂર કરવાના ઉપાયો :

15.8.1 કૃષિનું આધુનિકરણ અને કૃષિ પર વસ્તીનું ભારણ ઘટાડવું :

ભારતમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ (68.8.% - 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ) ગામડામાં રહેલો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગરીબોનો મોટો ભાગ રહે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. આથી ખેતી સાથે સંકળાયેલા લોકોની આવક નીચી રહેતા લોકો ગરીબ રહે છે. જો કૃષિક્ષેત્રે યોગ્ય ટેકનોલોજીકલ સુધારા સિંચાઈ, વીજળી અને જરૂરી સંસ્થાકીય સુધારાઓ ધિરાણની સુવિધા, બજારવ્યવસ્થા, વાહનવ્યવહાર વગેરે કરીને ઉત્પાદકતા અને ઉત્પાદકતા વધારવામાં આવે તો ખેતી સાથે સંકળાયેલ લગભગ આવક વધતાં તે ગરીબીમાંથી બહાર આવશે. વળી, આ વિશાળ વર્ગની આવક વધશે તો માંગ વધતાં અન્ય ક્ષેત્રોની આવક પણ વધશે. આથી ત્યાં પણ ગરીબી નિર્મૂલનની દિશામાં કામ થશે. ભારતમાં ખેતીક્ષેત્ર વ્યાપક પ્રચ્છન્ન અને મોસમી બેરોજગારી જોવા મળે છે. આથી ખેતીક્ષેત્ર વસ્તીનું ભારણ ઘટાડવું જોઈએ. આ માટે અન્ય ક્ષેત્રોના વિકાસ પર ભાર મૂકવો જોઈએ. ખેતી આધારિત ઉદ્યોગો અને બિનકૃષિ ક્ષેત્રનો વિકાસ કરવો જોઈએ, ખેતીને પૂરક એવા પશુપાલન, મરઘા, બતકાં ઉછેર વગેરે જેવા વ્યવસાયો વધારવા, કૃષિ પેદાશોની મૂલ્ય વૃદ્ધિ કરીને સ્થાનિક સ્તરે રોજગારીનું સર્જન કરવું જોઈએ. આમ, કરવામાં સફળતા મળશે તો ભારતમાં ગરીબી પર મોટો પ્રહાર થશે.

15.8.2 વસ્તી વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ કરવું જોઈએ :

ભારતમાં ગરીબીનું એક મુખ્ય કારણ ઊંચા દરે થતો વસ્તી વધારો છે. વસ્તી

વૃદ્ધિના ઊંચા દરને કારણ આર્થિક વિકાસ નિરપેક્ષ રીતે ગરીબીમાં મોટો ઘટાડો કરવામાં સફળ થયો નથી. આર્થિક વિકાસનો જે ફાળો છે વસ્તી વધારો રાત્રિના ચોરની માફક ચોરી જાય છે. વળી, વસ્તી વધારો ગરીબ પરિવારોમાં વધારે થતો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત સામાજિક મનોવલણો જેવા કે પુત્ર હોવાથી વંશ આગળ વધે, દિકરી પારકી થાપણ, પુત્ર ઘરને સાચવે. આમ આ કારણો પુત્રીની સાપેક્ષમાં પુત્રને વધુ પસંદ કરે છે, જે વસ્તી વધારા માટે જવાબદાર કારણ છે. આથી ગરીબી દૂર કરવા સામે વધુ અંતરાય ઉભો થાય છે. આથી વસ્તી વૃદ્ધિને ઈચ્છિત દર સુધી નિયંત્રિત કરવા માટે તમામ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સરકારે વસ્તી નિયંત્રણ માટે વિશેષ પ્રોત્સાહનો આપવા જોઈએ.

15.8.3 કુળાવાને કોઈપણ ભોગે નાથવો જોઈએ :

ધીમો ભાવવધારો સારો પરંતુ ભારતમાં અમુક અપવાદો બાદ કરતાં કુળાવાનો દર ખૂબ ઊંચો રહે છે. કુળાવાને કારણે સરકાર પોતાના કલ્યાણકારી પ્રકલ્પો (કાર્યક્રમો) સમયસર પૂર્ણ કરી શકતી નથી. કુળાવાને કારણે જીવન નિર્વાહ ખર્ચ વધતાં બચતો ઓછી થાય છે. પરિણામે મૂડી રોકાણ ઓછું થતાં મૂડી સર્જન અને રોજગારી ઓછી સર્જાય છે. જે ગરીબીમાં પરિણમે છે. વળી, કુળાવાને કારણે બાંધી આવક ધરાવનાર મધ્યમવર્ગ અને ગરીબીમાં જીવતા લોકોનું જીવન વધુ મુશ્કેલ બને છે આથી કુળાવાને વધતો અટકવવા સરકારે યોગ્ય નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિ અમલમાં. મુકવી જોઈએ. જો ઉત્પાદકતા અને ઉત્પાદન વૃદ્ધિ શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે આ માટે તમામ શક્ય પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

15.8.4 આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર સિદ્ધ કરવો જોઈએ :

ગરીબી નિવારણ માટેનો સૌથી શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ રાષ્ટ્રીય આવકનો ઊંચો દર પ્રાપ્ત કરવાનો આશય છે. દેશના લોકોની રોજગારી, આવક, બચત અને મૂડીરોકાણમાં સતત વધારા દ્વારા ગરીબીને ઘટાડી શકાય છે. ભારતમાં આયોજન દરમિયાન આવક વિકાસનો દર નીચો અને અસમતોલ રહ્યો છે. આથી રોજગારીની તકોનું સર્જન ઓછું થયું છે. જો લાંબા સમય સુધી આર્થિક વૃદ્ધિ ઊંચો દર સિદ્ધ કરવામાં સફળતા મળે તો રોજગારીની તકો સર્જતા ગરીબીના પ્રશ્ન ઉકેલાશે. આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચે લઈ જવા માટે મૂડી રોકાણનો દર વધારવો જોઈએ-આ માટે બચતો વધારવી, મૂડી ઉત્પાદનું ગુણોત્તર સુધારવો, ફાજલ ઉત્પાદન શક્તિનો ઉપયોગ અંગેનાં પગલાંઓ લેવા જોઈએ.

15.8.5 આર્થિક અસમાનતા ઘટાડવી જોઈએ.

દેશની ગરીબીનું એક મોટું કારણ આર્થિક અસમાનતા છે. સમાજના ટોચના 10 થી 20 % લોકો રાષ્ટ્રની સંપત્તિનો ખૂબ મોટો હિસ્સો ધરાવે છે. આથી સમાજના આવકની દ્રષ્ટિએ ટોચના અને તળિયાના લોકો વચ્ચે ખુબ મોટો તફાવત ઉભો થયો છે. સરકારે પોતાની રાજકોષીયનીતિ અને કલ્યાણકારી યોજનાઓ એવી રીતે અમલમાં મુકવી જોઈએ કે જેથી આ અસમાનતા ઘટે. આ અસમાનતા ઘટાડવાનું કામ માત્ર સરકાર જ કરે તેને બદલે ધનિકો પોતે કરે અને ગાંધીજીના વાલીપણા(Trusteeship) ના સિદ્ધાંત અનુસાર પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ માટે વાપરે તો અસમાનતા ઝડપથી ઘટી શકે. આ બાબતમાં બિનસરકારી સંગઠનોપણ આગળ આવવું જોઈએ.

15.8.6 શ્રમ પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ :

ભારતમાં ઉત્પાદન વૃદ્ધિ કરતાં પણ રોજગાર વૃદ્ધિની જરૂરિયાત વધુ છે. શ્રમ એ

ઉત્પાદનનું મૂળભૂત સાધન છે. શ્રમને તેના ઉપયોગ માટે પૂરતી તક મળે તેવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. સરકારે પણ ઉદ્યોગો કેટલા પ્રમાણમાં રોજગારીનું સર્જન કરે છે તે અનુસાર કેટલીક રાહતો આપવી જોઈએ. થોડુ ઉમેરો લઘુ, ગૃહ.

15.8.7 રોજગારલક્ષી શિક્ષણ અને માનવશક્તિનું ઉચિત આયોજન કરવું જોઈએ :

રાજકોષિય નીતિ દ્વારા ધનિકો ઉપર આવક, સંપત્તિ, વપરાશ ઉપરના ઊંચા વેરા લાદીને, જ્યારે પ્રાથમિક જરૂરીયાતની વસ્તુઓને વેરાથી મુક્ત રાખીને, ગરીબી નીચી આવકવાળા તે ખરીદી શકે તેવા નીચે ભાવો (ફુગાવા ઉપર નિયંત્રણ) અને ગરીબો માટે જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાપની સુવિધા રાજ્યે પૂરી પાડવી જોઈએ. નાના, કુટીર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપીને નીચી કુટિર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપીને નીચી કુશળતા ધરાવતા વર્ગ માટે રોજગારીની તકોનું સર્જન કરીને તેઓને સક્ષમ બનાવી શકશે આમ તેઓ ગરીબીરેખાની બહાર નીકળી શકે તેવા કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા જરૂરી છે.

15.8.8 સરકારી યોજનાઓની અસરકારકતા વધારવી જોઈએ. :

વર્તમાન સરકારો કલ્યાણ રાજ્યના આદર્શ સાથે કામ કરતી હોય છે. આથી તે દેશમાં ગરીબી નિવારણ માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં મુકતી હોય છે. ગરીબી નિવારણ માટે રાજ્ય વિવિધ પ્રકારના નીતિ કાર્યક્રમો, યોજનાઓ અમલમાં મૂકે છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ મુખ્ય બે પ્રકારો છે. (i) સ્વ-રોજગાર (Self Employment) માટેની યોજના જેમકે સુવર્ણજયંતિ ગ્રામ રોજગાર યોજના અને સુવર્ણજયંતિ શહેરી રોજગાર યોજના વગેરે અને (ii) વેતન યુક્ત રોજગારીના કાર્યક્રમો જેમકે મનરેગા. (Mahatma Gandhi National Rural Emloyment Guarantee Act., મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર કાનૂન)સરકારે આ યોજનાઓ પાછળ ખર્ચ વધારવું જોઈએ અને તેનો અસરકારક અમલ થાય તેવું વ્યવસ્થાતંત્ર પણ ગોઠવવું જોઈએ.

15.8.9 ગરીબો માટેની સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ અમલમાં મુકવી જોઈએ :

ભારત જેવા દેશમાં ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકો સામાન્ય રીતે અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં હોય. તેમને કોઈ સામાજિક સલામતીની યોજનાઓનો લાભ મળતો હોતો નથી. આ ઉપરાંત તેઓ સ્વાસ્થ્ય -જીવન વીમો વગેરે જેવી સામાજિક સલામતીની યોજનાઓનો પોતાની રીતે લાભ લઈ શકે તેવી તેની માહિતી હોતી નથી. આથી આ કામ સરકારે કરવું જોઈએ. જેથી ગરીબીની રેખા નીચે જીવતો લોકો માંદગી કે અકસ્માતના સંજોગોમાં વધુ ગરીબ ન બને. તે માટેની સહાય આપવી ઉપરાંત શ્રમિકોની કાર્ય ક્ષમતા અને ઉત્પાક્તા વધારવી અને તે માટે તાલીમ અને સંશોધનનો વ્યાપ વધારવો જોઈએ. આ યોજનાઓની આંકડાકીય વિગત આપી અને તેની સમીક્ષા કરો. આ ઉપરાંત શ્રમિકોને કાર્ય સ્થળે ન્યૂનતમવેતન પ્રાપ્ત થાય, કામના સ્થળે બિમીરી, અકસ્માતમાં વળતર, રજાઓ વગેરે જોગવાઈ કરાવવી જોઈએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (છ) :

(1) સિંચાઈની સગવડો કઈ રીતે ભારતમાં ગરીબી ઘટાડી શકે ? તમારા મંતવ્યો જણાવો. ....

.....

- (2) લાંબા ગાળે ગરીબી દૂર કરવાનો ઉપાય ઊંચો આર્થિક વિકાસનો દર જ છે- આ વિધાનની ચર્ચા કરો. ....
- (3) શા માટે ભારતમાં સરકારની ગરીબી નિવારણ યોજનાઓ સફળ થતી નથી ?
- (4) ગરીબી દૂર કરવા માટે હાલની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં કેવા પરિવર્તનો આવશ્યક છે ?
- (5) ગરીબી અને આવકની અસમાનતા દૂર કરવા માટે ગાંધીવિચાર જેવા ભારતીય માર્ગો જણાવો. આ રીતે ખરેખર ગરીબી દૂર કરી શકાય તેમ છે.?

15.9 ગરીબી અને આર્થિક વિકાસ (Poverty and Economic Development):

ગરીબી એક પ્રકારના અભાવની સ્થિતિ છે. તાજેતરમાં ગરીબીને માપવા અને સમજવા માટે માત્ર આવકને બદલે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય સેવા, પોષણ, સરેરાશ આયુષ્ય વગેરે જીવનની ગુણવત્તા સૂચક બાબતો ધ્યાનમાં લેવાય છે.

ગરીબીનું પ્રમાણ જાણવા માટે માથાદીઠ આવક આજે પણ સૌથી અસરકારક માપદંડ છે. નિરપેક્ષ રીતે ગરીબ એ છે જે પાયાની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી ખર્ચ કરવા જેટલી પણ આવક ન હોય. આ નિરપેક્ષ ગરીબીને એક મહત્વનું કારણ નીચો આર્થિક વિકાસનો દર છે. કારણ કે દેશની મોટા ભાગની વસ્તીને પ્રાથમિક જરૂરીયાતની વસ્તુઓ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળતી હોય તો તેનો અર્થ એ છે કે દેશની વસ્તીની તુલનામાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં થતો વધારો અપૂરતો છે.

ગરીબી અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચે લાંબાગાળાની દૃષ્ટીએ વ્યસ્ત સંબંધ છે. એટલે કે આર્થિક વિકાસનો દર વધુ (રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન વધે) તો ગરીબી ઘટે અને જો આર્થિક વિકાસનો દર નીચો હોય તો ગરીબીના પ્રમાણમાં વધારો થવાની શક્યતા રહે છે. ભારતમાં ગરીબીનું એક મુખ્ય કારણ આર્થિક વિકાસનો નીચો દર છે. ભારતમાં આયોજનના પ્રથમ 35 વર્ષ (1985-છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના સુધી આર્થિક વિકાસનો દર ખૂબ નીચો હતો અને ગરીબીનું ઘટવાનું પ્રમાણ ખૂબ વધુ હતું. ત્યારબાદ અને અને ખાસ કરીને 1991ના આર્થિક સુધારા બાદ આર્થિક વિકાસના દરમાં વધારો થયો છે અને ગરીબીના પ્રમાણમાં ટકાવારીની રીતે ઘટાડો થયો છે. લાંબાગાળે ગરીબી દૂર કરવા માટે સતત ઊંચા દરે આર્થિક વિકાસનો દર સિદ્ધ કરવો તે જ ઉપાય છે. લાંબાગાળે તો આર્થિક વિકાસના કારણે નિરપેક્ષ ગરીબીમાં ઘટાડો થતો હોય છે. પરંતુ ટૂંકાગાળામાં આર્થિક વિકાસની નિરપેક્ષ ગરીબી પર પ્રતિકૂળ અસર પડવાની પણ સંભાવના રહેતી હોય છે. જેમ કે ખેતીમાં યાંત્રિકીકરણ વધે તો ખેત ઉત્પાદકતા વધે છે. પરંતુ તેનાથી ટૂંકાગાળાની ખેતીમાંથી રોજગારી મેળવતા શ્રમિકોની રોજગારી પર પ્રતિકૂળ અસર પડવાની સંભાવના રહે છે. બીજું આર્થિક વિકાસના પ્રયત્નોથી ખર્ચ વધતાં લોકોના હાથમાં આવક આવતા ખર્ચ વધે છે. આથી વપરાશી ચીજ વસ્તુઓના ભાવ વધે છે. આ ભાવ વધારાની ગરીબો પર વિપરીત અસર થાય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (જ) :

- (1) ગરીબી અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવો. ....
.....
- (2) આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર ગરીબી નિવારણની બાહેધરી આપે છે ? ભારતનો અનુભવ જણાવો. ....
.....

15.10 સારાંશ :

ભારત દેશ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિકાસ કરી રહ્યો છે. આજે ભારત દુનિયાનું સૌથી ઝડપથી વિકસતું અર્થતંત્ર છે. દેશનું આધુનિકરણ પણ થયું છે. પરંતુ જ્યારે દેશમાં વસ્તીનો એક મોટો ભાગ પ્રાથમિક અનિવાર્ય જરૂરિયાતો પણ સંતોષી શકતો ન હોય તેવી વ્યાપક ગરીબી હોય ત્યારે રાષ્ટ્રની અન્ય સિદ્ધિઓનું મહત્ત્વ ઘટી જાય છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ગરીબી વિષે અભ્યાસ કર્યો. આ પ્રકરણ ગરીબીના ખ્યાલ અને તેના માપન વિષે સૈદ્ધાંતિક સમજૂતી તો આપે જ છે તેમજ ભારતમાં ગરીબીનાં કારણો અને ગરીબી નિવારવા માટે કેવા પગલાંઓ આવશ્યક છે તેની પણ સમજૂતી આપે છે. ગરીબી એક એવી ગંભીર સમસ્યા છે કે જેના નિવારણ માટે અનેક પ્રયત્નો આવશ્યક છે. ગરીબી નિવારણ માટે દેશનું મનોવૈજ્ઞાનિક પરીવર્તન થાય તે પણ જરૂરી છે.

15.11 ચાવીરૂપ શબ્દો :

1. **ગરીબી :** ગરીબી એક પ્રકારના અભાવની સ્થિતિ છે. કોઈ એક સમાજમાં કોઈ એક વર્ગના લોકો જેટલા પ્રમાણમાં અમુક વસ્તુઓ અને સેવાઓનો ઉપયોગ કરતાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેજ સમાજના બીજા વર્ગના લોકો વપરાશ ન કરી શકતા હોય તો તેમને ગરીબ ગણવામાં આવે છે.
2. **નિરપેક્ષ ગરીબી :** જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂરી ખર્ચ કરવા જેટલી પણ જેની આવક ન હોય તેને નિરપેક્ષ ગરીબી ગણવામાં આવે છે. નિરપેક્ષ ગરીબી જ ખરેખર ગરીબી છે.
3. **સાપેક્ષ ગરીબી :** સમાજના કોઈ એક વર્ગ કે સમૂહની આવકની તુલનાએ તેજ સમાજના બીજા કોઈ વર્ગ કે સમૂહની ઓછી આવકની સ્થિતિને સાપેક્ષ ગરીબી કહેવાય.
4. **ગરીબીરેખા :** ગરીબીરેખાનો ખ્યાલ પ્રાથમિક અનિવાર્ય જરૂરિયાતોની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ સાથે સંકળાયેલો છે. પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓમાં અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, તબીબી સેવા તથા શિક્ષણ જેવી પાયાની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે ચોક્કસ પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવો પડે છે. આ ખર્ચ કરવા જેટલી પણ જેની આવક ન હોય તે વ્યક્તિ ગરીબીરેખા નીચે જીવન જીવે છે તેમ કહેવાય.

15.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (1) “ગરીબી એક સમસ્યા છે.”-સમજાવો.
- (2) ગરીબીનો ખ્યાલ સમજાવી, સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ ગરીબી વિષે ચર્ચા કરો.
- (3) નિરપેક્ષ ગરીબી માપન માટેનો વધુ સારો માપદંડ કઈ રીતે છે ?

- (4) ગરીબીરેખાનો ખ્યાલ સમજાવો. ગરીબીરેખાના માપન અંગે થયેલાં અભ્યાસો વિષે નોંધ લખો.
- (5) અમર્ત્ય સેનનો માનવ ગરીબી આંકનો ખ્યાલ સમજાવો. તેની ગરીબીરેખા સાથે તુલના કરો.
- (6) બહુઆયામી ગરીબીના પરિમાણ અને માપદંડો જણાવો.
- (7) “ગરીબીનું વિષયક” સમજાવો. આ વિષયક તોડવા માટેના ઉપાયો જણાવો.
- (10) ગરીબી પાછળના વિવિધ કારણો તપાસો.
- (11) ગરીબી દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવો.
- (12) વિશ્વ બેંકના 2019 મતે તીવ્ર ગરીબો (1.9 ડાલરથી નીચી પ્રતિદિન માથાદીઠ આવક ધરાવનારા) ભારતમાં કેટલા છે ?
- (13) ગરીબી દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે સરકારની કલ્યાણકારી યોજનાઓની અગત્યતા અને મર્યાદાઓ જણાવો.
- (14) ગરીબી નિર્મૂલન અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ તપાસો.

◆ બહુ વૈકલ્પિક પ્રશ્નો :

- (1) નીચેનામાંથી કયું ગરીબી માટે જવાબદાર કારણ નથી ?
 (A) કૃષિની નીચી ઉત્પાદકતા (B) વસ્તી વૃદ્ધિનો ઊંચો દર
 (C) આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર (D) આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા
  - (2) નિરપેક્ષ ગરીબીને માપવા માટે નીચેનામાંથી કઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. ?
 (A) ન્યૂનતમ વપરાશ ખર્ચનું ધોરણ (B) ન્યૂનતમ કેલરીનું ધોરણ
 (C) (A) અને (B) બંને (D) આપેલ પૈકી એક પણ નહીં
  - (3) કઈ સમિતિ અનુસાર ગ્રામીણ વિસ્તારમાં દૈનિક 2400 કેલરી અને શહેરી વિસ્તારમાં દૈનિક 2100 કેલરી આહાર ન મેળવી શકતા હોય તો તે ગરીબ કહેવાય ?
 (A) પ્રો. ડી.ટી.લાકડાવાલા સમિતિ (B) ડો.રંગરાજન સમિતિ
 (C) સુરેશ તેંડુલકર સમિતિ (D) દાંડેકર-રથ સમિતિ
  - (4) અમર્ત્ય સેનના માનવ ગરીબી આંક શોધવાનું સૂત્ર કયું છે ?
 (A) $G = \Delta I / Za$ (B) $S = H [1 + (1-I) G]$
 (C) $G = \Delta I / Zc$ (D) $S = H [1 - (1+I) G]$
  - (5) ગરીબી દૂર કરવાના ઉપાયોમાં નીચેનામાંથી કોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે ?
 (A) કૃષિનું આધુનિકરણ (B) કુળાવાનું નિયંત્રણ
 (C) વસ્તી વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ (D) આપેલ તમામ
- ◆ કૌંસમાં આપેલ શબ્દોમાંથી યોગ્ય શબ્દની પસંદગી કરી ખાલીજગ્યા પૂરો
- (1) ગરીબીએ .....ઘટના છે. (આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય)

- (2) ગરીબીએ એક પ્રકારના .....ની સ્થિતિ છે. (પ્રભાવ, અભાવ, સ્વભાવ)
- (3) ગરીબીના સ્વરૂપને આધારે તેને..... વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. (ત્રણ, બે, અનેક)
- (4) સાપેક્ષ ગરીબીના માપનનો ખ્યાલ....દેશોમાં વધુ પ્રચલિત છે. (વિકસિત, વિકાસશીલ, અલ્પવિકસિત)
- (5) જેમ જેમ અસમાનતા વધે છે તેમ તેમ ..... નું મૂલ્ય વધે છે. (ગિની ગુણક, ગરીબી ગુણોત્તર આંક, માનવ વિકાસ આંક)

15.14 (સંદર્ભસૂચિ) :

- (1) Puri V .K. Mishra S.K. 2021, Indian Economy (Thirty Ninth Edition), Himalaya Publishing House : New Delhi (Chapter 15 pp 196-209).
- (2) Singh Ramesh. 2015, Indian Economy (Seventh Edition), McGraw Hill Education (India) Private Limited : New Delhi (Chapter 05 pp 5.39).
- (3) ત્રિવેદી એચ.કે., શાહ રમેશ બી. 2004. વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનું અર્થશાસ્ત્ર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ : અમદાવાદ (પ્રકરણ 3 pp 54-74).
- (4) શાહ રમેશ બી., વૈષ્ણવ મદન મોહન બી., 1986, વિકાસશીલ દેશોના આર્થિક પ્રશ્નો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ (પ્રકરણ 4 pp 66-95).
- (5) શાહ રમેશ બી., શુક્લ રોહિત, 1992, ભારત દર્શન (ભારતીય અર્થતંત્ર), સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી : વલ્લભ વિદ્યાનગર (પ્રકરણ 9 pp 252-278).
- (6) Ahuja H.L. ( ) Development Economics A Cvitical Study of Economic Growth, Developmant 8 Environmant, S.Chand Publi cation.
- (7) Planming Commission Povevty Eshmation (વેબસાઈટ જોઈ લેશો)
- (8) Wovld Bank (2022) Intenatineg Poverty Line Report (વેબસાઈટ જોઈ લેશો)
- (9) UNDP (2022) Wofld Inequality Report (વેબસાઈટ જોઈ લેશો)
- (10) www.openknowledge.worldbank.org/handle/10986/19109#
Adams, Richard H., Jri 2003, Economic Growth, Inequality and Porerty, Findings from a New Data Set. Policy Research Working paper No. 2972, World Bank, Washington DC.
- (11) www.wir2022.wid world/chapter-1

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

બહુ વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના જવાબ

1) C   2) C   3) A   4) D   5) D

(1) સામાજિક 2) અભાવ 3) બે 4) વિકસિત 5) ગીની ગુણક

